

E.A. de Boer (red.), *Levend water. Gereformeerd debat over charismatische vernieuwing*. Bezinningsreeks TU 5. Barneveld: De Vuurbaak, 2007.

“Het (herontdekte) werk van de Heilige Geest met betrekking tot genezing en bevrijding” (pp. 103-120)

M.J. Paul

De laatste jaren is er een toenemende aandacht voor genezing op het gebed. Hoe moet de kerk zich opstellen tegenover allerlei gemeenteleden die naar genezingsdiensten van Jan Zijlstra in Leiderdorp gaan? Wat moet een kerkenraad met een verzoek van een zieke om de zalving, zoals die in Jakobus 5 genoemd wordt? Heeft bidden onder handoplegging een meerwaarde in vergelijking met een ‘gewoon’ gebed? Is het mogelijk dat demonische machten in mensen wonen, of is dat toch een mensbeeld dat beter in de tijd van het Nieuwe Testament past dan in onze tijd? En gesteld dat iemand echt onder satanische invloed staat, is dan prediking en gebed voldoende, of mogen wij de boze geesten gebieden uit te gaan?

In deze bijdrage komen deze vragen vooral aan de orde vanuit de vraagstelling hoe de relatie is met de gereformeerde traditie. Welke mogelijkheden en beperkingen zijn er in deze traditie aanwezig om met deze onderwerpen bezig te zijn? Anders geformuleerd: welke aanzetten kunnen uitgebouwd worden en welke waarschuwingen dienen we ter harte te nemen? In de vorm van enige stellingen (de gekozen werkvorm tijdens de workshop) wordt geprobeerd het zeer brede veld in kaart te brengen.

1. Als kenmerken van het Gereformeerde Protestantisme zijn vooral van belang: de belijdenis van de Schrift (alleen de Bijbel, geheel de Bijbel) en de terugkeer tot de leer en praktijk van de vroegchristelijke kerk. Daarbij horen ook het trinitarische perspectief, de belijdenis van Gods soevereiniteit en de persoonlijke relatie van alle gelovigen met God door de Geest.

Het overzicht ‘Gereformeerd Protestantisme’ in de *Christelijke Encyclopedie* van 1958 geeft weinig aanknopingspunten ten aanzien van genezing en bevrijding. De kenmerken ter onderscheiding van andere tradities liggen eerder in de avondmaalsleer of in de presbyteriaanse kerkregering. Toch is het wel mogelijk iets verder te komen, met name door de letten op de visie op de Schrift. Tegenover alle menselijke en kerkelijke tradities zijn de reformatoren steeds weer opgekomen voor [p. 104] het gezag van de Heilige Schrift: daar ligt de uiteindelijke autoriteit en daaraan moet alles getoetst worden. Ook is het opmerkelijk hoe de reformatoren veel bijbelboeken in hun geheel hebben doorgenomen en verklaard. Heel de Schrift is immers door God ingegeven en nuttig voor ons (vgl. 2 Tim. 3:16). In vergelijking hiermee is het opvallend dat allerlei bijbelgedeelten over genezing en bevrijding in hedendaagse kerkdiensten niet of nauwelijks aan de orde komen.

Een tweede belangrijk kenmerk van de reformatie is, dat er een her-vorming beoogd werd. De periode van misvorming, met name in de Middeleeuwen, moest ongedaan gemaakt worden en een terugkeer naar de begintijd van de kerk was nodig. Luther en Calvijn beroepen zich bijvoorbeeld vaak op Augustinus. Maar waarom zouden we dan halt houden bij de rechtvaardigingsleer van Augustinus en zijn opvattingen over genezing weglaten? Waarom hechten we aan de geloofsopvattingen van Athanasius over de triniteit, maar laten we zijn beschrijving van genezingen door de woestijnmonniken achterwege?¹

¹ Vgl. hiervoor o.a. David Brakke, *Demons and the Making of the Monk. Spiritual Combat in Early Christianity*. London, 2006, 23-47.

De overige drie genoemde kenmerken van de reformatie zijn van belang voor een bijbels evenwicht. Tegenover een eenzijdige Geestdrijverij benadrukt het Gereformeerde Protestantisme evenzeer het werk van de Vader en de Zoon.

2. De reformatoren hebben gereageerd op het misbruik in hun eigen tijd (ritualisme, magisch misverstaan). Wij mogen niet blijven staan bij hun stellingname, maar moeten met gebruikmaking van hun norm (de Schrift) en van hun geestelijke inzichten bezien waar nu de geestelijke fronten liggen.

De reformatoren hebben zich ingezet voor een bijbelvertaling en de prediking in de landstaal. De Schrift zelf moest opengaan. Allerlei rituele handelen met begeleidende Latijnse formules konden afgeschaft worden, want ze stonden de verkondiging van het levende Woord maar in de weg. En het geloof komt immers door het gepredikte woord (Rom. 10).

De kritiek van Luther en Calvijn op het laatste oliesel is terecht. Zij geven aan dat inhoud en doelstelling afwijken van de boodschap van Jakobus 5. Het laatste oliesel is een sacrament dat stervensgenade zou verlenen, vooral met het oog op een korter verblijf in het vagevuur. Jakobus bedoelt echter een symbool van genezing. Inmiddels heeft de rooms-katholieke kerk ook gedeeltelijk toegegeven dat dit gebruik bij [p. 105] stervenden niet bedoeld is door Jakobus. Op Vaticanum II (1962) is besloten dat de zalving ook ter genezing mag plaatsvinden. De reformatoren zijn destijds niet toegekomen aan een nieuw gebruik van het ritueel dat in Jakobus 5 genoemd wordt. In onze tijd liggen de geestelijke fronten ergens anders en kunnen wij met dezelfde grondprincipes andere afwegingen maken.

In de Bijbel zijn mannen en vrouwen soms op bijzondere wijze door God gebruikt, bijv. Mozes, David en Hizkia. Toch is het opmerkelijk dat ook hun fouten (slaan op de rots; overspel; tonen van rijkdom) benoemd worden. Niemand van hen is onfeilbaar en blijkbaar is dat geen belemmering om toch veel van hen te leren. Op overeenkomstige wijze kan gesteld worden dat de reformatoren instrumenten in Gods hand zijn geweest om tot een geestelijke vernieuwing te komen. Toch hoeven wij niet al hun uitspraken letterlijk over te nemen. God gebruikt allerlei mensen die elkaar aanvullen. Ten aanzien van genezing van ziekte en bevrijding van demonische machten is er bij de reformatoren weinig nieuw inzicht ten opzichte van de rooms-katholieke kerk te bespeuren. In onze tijd is er geen christelijk Europa meer, maar de situatie van de christelijke kerk gaat steeds meer lijken op die van de vroegchristelijke kerk in het Romeinse Rijk. Het is wenselijk om in onze traditie verder terug te gaan dan tot de 16^e eeuw, en ten aanzien van de genoemde onderwerpen in de leer te gaan bij de kerk in de eerste eeuwen. De daar beschreven positieve en negatieve ervaringen laten tevens de wisselwerking met de eigen tijd en cultuur zien en zullen ons bewaren voor een te grote eenvormigheid op dit gebied.

3. Vanwege misbruik in de rooms-katholieke traditie zijn zaken als handoplegging, ziekenzalving en exorcisme (tijdelijk) terzijde geschoven of gereduceerd, terwijl deze wel in de Bijbel staan (tota Scriptura) en door de vroegchristelijke kerk blijvend in praktijk gebracht zijn. Het is onjuist te menen dat deze zaken na de tijd van de apostelen of na de afsluiting van de canon niet meer plaatsvonden (of nodig waren).

Er is een bijbelse relatie tussen vorm en inhoud, tussen aanschouwelijk onderwijs in de tabernakel en de tekenen van de profeten enerzijds en de uitleg anderzijds. In de Middeleeuwen gingen vormen en rituelen een eigen leven leiden, terwijl de toelichting ontbrak. De Latijnse formules werden door velen niet begrepen. Het is terecht dat de reformatoren hiertegen stelling namen. De theologie van Calvijn is op dit punt een

reactietheologie die begrepen moet worden in de context van de eigen tijd. De Bijbel zelf is rijker aan vormen en rituelen dan het calvinistische [p. 106] protestantisme.² In Hebreëen 6:1-2 wordt de leer van de oplegging van de handen zelfs gerekend tot de eerste beginselen van het christelijk geloof.

De these van Benjamin Warfield dat de wonderen in latere tijd slechts ‘counterfeit miracles’ waren in plaats van echte wonderen, is een waardeoordeel dat niet in overeenstemming is met de feiten. Ook in de tijd van Augustinus (begin 5^e eeuw) gebeurden er wonderlijke genezingen. Hij bemerkte dat christenen terughoudend waren in het vertellen van de genezingswonderen die zij hadden meegemaakt. Als bisschop besloot hij dit te veranderen en stelde in, dat wonderlijke genezen personen een getuigenis zouden geven in de kerk. Op zijn sterfbed mocht Augustinus zelf enige wonderen van genezing en bevrijding verrichten. Zijn biograaf Possidius vertelt hoe Augustinus onder tranen bad voor enige bezetenen en dat die ook werden bevrijd. Ook kwam een man met een zieke vriend en vroeg of de bisschop zijn hand op hem wilde leggen, opdat hij genezen zou worden. Augustinus gaf ten antwoord, dat hij, als hij die macht had, hij die eerst op zichzelf zou toepassen. Daarop verklaarde de bezoeker dat hij een visioen had gekregen waarin de woorden gesproken werden ‘Ga naar bisschop Augustinus, opdat hij zijn hand op hem mag leggen en hij zal genezen worden.’ Toen Augustinus dit hoorde, gehoorzaamde hij en onmiddellijk werd de zieke genezen.

Wie al de getuigenissen op zich laat inwerken kan slechts tot één conclusie komen: genezingswonderen kwamen tot in de vijfde eeuw volop voor. Het doet er niet toe waar men kijkt: naar Rome, Carthago, Alexandrië, Frankrijk, Cappadocië of Constantinopel. Verder spreken alle belangrijke theologen over deze zaak. De vroegchristelijke kerk kende veel genezingen. Ze nemen hier en daar wel in aantal af, maar dat valt niet samen met de kerkstichting of de afsluiting van de canon.³ [p. 107]

4. In de gereformeerde traditie zijn tekenen en wonderen vaak beschouwd als bevestiging van het gezag van Gods Zoon. Er zijn echter ook andere motieven, zoals barmhartigheid en heenwijzing naar Gods toekomst.

Wanneer de tekenen en wonderen in het Nieuwe Testament en in de eerste eeuwen vooral bedoeld zijn om het gezag van Jezus als de Zoon van God te demonstreren, is het begrijpelijk dat ze na verloop van tijd niet meer nodig zijn. Een beperkt aantal gedocumenteerde wonderen is dan voldoende om als bewijs te dienen. Vandaar dat de afsluiting van de canon van Oude en Nieuwe Testament vaak als scheidslijn gehanteerd wordt: voor die tijd waren wonderen nodig, daarna niet meer.

Het probleem bij deze stelling is echter, dat reeds in de tweede eeuw de canon grotendeels vaststond. De discussie of een enkel bijbelboek daarin wel of niet behoorde, raakte zelden of nooit aan het thema van de wonderen. Wat dat betreft zouden ze al in de tweede eeuw hebben kunnen stoppen. Tevens is het probleem met deze opvatting dat

² Vgl. Excurs 5, ‘De betekenis van rituelen en symbolen’ in M.J. Paul, G. van den Brink en J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar Leviticus-Deuteronomium*. Studiebijbel OT, deel 2, Veenendaal, 2005, 1216-1220.

³ Vgl. ‘De aanwezigheid van genezingswonderen in de vroege kerk’, hoofdstuk 3 in mijn *Vergeving en genezing*. Zoetermeer, 1997; 4^e uitgebreide druk, 2004. Het is boeiend dat C. Trimp de aanduiding ‘startversterkers’ gebruikt voor de bijzondere gaven van de apostelen en daarmee tevens opstaat voor de mogelijkheid dat ze later ook nog voorkomen. ‘Wij moeten ook niet zeggen, dat de gaven van genezing en glossolie nooit meer aan de kerk geschonken zullen of kunnen worden, zodat wij deze charismata eigenlijk wel vergeten kunnen. Want niemand anders dan Christus zelf zal het bepalen, wat Hij aan zijn kerk zal toedelen als gaven van de Heilige Geest’, aldus een artikel uit 1978, geciteerd in H. ten Brinke, J.W. Maris e.a., *Geestrijk leven*. Barneveld, 2006, 182-183.

christenen de getuigenissen in de Bijbel wel als gezaghebbend zien, maar dat buitenstaanders niet gauw overtuigd raken door een schriftelijke weergave van wonderen in vroeger eeuwen. Men verlangt de macht van God zelf te ervaren.

Toch werd in de dogmatische bezinning bovengenoemde opvatting vaak herhaald. Dat komt mede omdat ziekte, genezing en bevrijding lange tijd niet beschouwd werden als een apart onderzoeksgebied in de theologie. In veel dogmatische handboeken ontbreekt dit onderwerp. Eigenlijk is er pas vanaf de tijd van de Tweede Wereldoorlog verandering te bespeuren. Baanbrekend is hierin geweest het proefschrift van Evelyn Frost, *Christian Healing* uit 1940. Vanuit later tijd kunnen tal van andere studies genoemd worden, maar vooral het werk *Christian Healing after the New Testament* van R.J.S. Barrett-Lennard verdient vermelding (1994). Daarin komt naar voren dat de wonderen ook andere functies hebben, zoals het tonen van Gods barmhartigheid en de heenwijzing naar de toekomst van Gods Koninkrijk. Wanneer wonderen ook gedaan worden uit ontferming (in het NT mogen ze zelfs vaak niet doorverteld worden!) is er minder reden aan te nemen dat ze later niet meer nodig zijn. En wie een samenhangt ziet tussen de opkomst van de reguliere geneeskunde (vanaf de zesde eeuw) en de afname van goddelijke wonderen, zal veel moeite moeten doen om dat theologisch kloppend te maken.

5. Hedendaagse gereformeerden zijn vaak te bezorgd of hun uitspraken wel in overeenstemming zijn met de reformatoren, terwijl de [p. 108] zorg van de reformatoren juist de levende relatie met God was, en niet de strikte overeenstemming met alles van de vroege kerk.

Elke beweging die een geestelijke vernieuwing tot stand brengt, reageert op de problemen van de eigen tijd. Zo was de aflaat een van de aanleidingen voor Luther om te reageren. In het verlengde hiervan komen vaak veel meer zaken aan de orde, maar de accenten zijn grotendeels bepaald door de eigen tijd. Zo is het begrijpelijk dat ‘de rechtvaardiging van de goddeloze’ in de Heidelbergse Catechismus een centrale plaats heeft gekregen, terwijl het werk van de Heilige Geest erg summier behandeld wordt in Zondag 20. Andere tijden kunnen weer andere vragen oproepen en ook kan dan aandacht gevraagd worden voor zaken die eerder onderbelicht waren. Tevens heeft elke beweging de neiging om te verstarren. Met een bekende formulering: man – men – movement – machine – monuments (Merrill Tenney). Eerst is er een vernieuwer, dan komen er volgelingen, waarop er een beweging ontstaat. De beweging groeit en tenslotte worden er monumenten opgericht voor de mensen die aan het begin stonden. Maar hebben die dit ooit bedoeld? De reformatoren in West-Europa – die op allerlei punten ook onderlinge verschillen vertonen – wilden vooral de directe, levende relatie van gemeenteleden met God, zonder bemiddelingen van een priesterlijke stand. Wie dit op zich laat inwerken en ook ziet wat de Geest doet in andere landen en culturen, zal eerder Paulus naspreken die ‘samen met alle heiligen’ de liefde van Christus zoekt te kennen (Ef. 3:18-19), dan zich op te sluiten in één traditie, hoe waardevol die op zich ook is.⁴

Calvijn heeft dankbaar gebruik gemaakt van de vroegchristelijke geschriften, maar is meer dan eens een eigen weg gegaan. Een fundamentele, geestelijke overeenstemming sluit nieuwe inzichten niet uit.⁵

⁴ Vgl. de kerkhistorische voorbeelden in R.J.A. Doornenbal & P.A. Siebesma, *Gaven voor de gemeente. Over het werk en de gaven van de Heilige Geest*. Zoetermeer, 2005

⁵ Opvallend is bijv. de herinterpretatie van ‘nedergedaald ter helle’, in de Apostolische Geloofsbelijdenis chronologisch na ‘gestorven en begraven’ geplaatst, maar door Calvijn opgevat als de verlatting op Golgotha. Binnen de gereformeerde traditie een grote verscheidenheid aan visie op de positie van Israël na de tijd van het Nieuwe Testament te ontdekken. In de Nadere Reformatie werd hierover vaak anders gedacht dan de reformatoren deden.

6. *Uit de opvattingen en praktijk van de hedendaagse wereldwijde kerk blijkt dat de afwijzing van exorcisme door gereformeerden (in [p. 109] de laatste eeuwen) wel eens meer te maken kan hebben met ons moderne wereldbeeld (Balthasar Bekker) en de opkomst van de moderne psychologie dan met bijbeluitleg.*

Luther was van mening dat de duiveluitdrijving een belangrijke taak van de kerk was en bleef tot de jongste dag. In 1545 ontving hij een vraag van ds. Schulze te Bergern hoe te handelen met een zeer zwaarmoedige man. Luther antwoordde per brief: ‘Nu weet ik werkelijk geen wereldse troost, en waar de artsen geen hulp meer kunnen geven is het bepaald geen gewone zwaarmoedigheid, maar eerder een die door de duivel bewerkt wordt, die moet worden weerstaan door het gebed des geloofs in de kracht van Jezus Christus.’ Luther geeft vervolgens aan hoe hij gewend is te handelen: ‘Ga met de koster en twee of drie goede mannen naar hem toe en leg hem de handen op in het vaste vertrouwen dat u in het openbare ambt staat en in deze plaats de predikant bent.’ Vervolgens geeft hij aan welke woorden gebeden kunnen worden, en sluit dan zijn brief af met de volgende raad: ‘Leg dan, voordat u vertrekt, de zieke nog eenmaal de handen op en spreek: ‘De tekenen die de gelovigen volgen zijn deze: op zieken zullen zij de handen leggen en zij zullen genezen worden’ (Mar. 16:17-18). Doe dit driemaal – op drie opeenvolgende dagen telkens eenmaal. Roep ondertussen – vanaf de kansel in de kerk – openlijk op tot voorbede, tot God die verhoort.’⁶

Calvijn is terughoudender dan Luther in deze zaken. Des te opmerkelijker is het volgende verslag. De calvinistische predikant François Perreaud kreeg in 1612, kort na zijn komst te Mâcon, te maken met klopgeesten. De verschijnselen duurden van halverwege september tot 22 december. Kort daarna schreef hij zijn ervaringen op en publiceerde deze met een uitgebreide algemene beschouwing met de titel *Demonologie* pas in 1653. Hij geeft als mening dat heksen en duivelskunstenaars echt bestaan en dat het een list van de duivel is om hun bestaan te ontkennen. Satan imiteert God door visioenen te geven aan zijn heksen, zoals God ze aan zijn profeten geeft. Het is even gevaarlijk op dit gebied goedgelovig te zijn als ongelovig. Sommige verschijnselen kunnen op een natuurlijke manier verklaard worden, maar niet alle. Demonen [p. 110] hebben de macht om te weten en de macht om te handelen. Zij weten wat er in het heden gebeurt, kunnen binnenkomen in het gedachteleven van mensen en hun onuitgesproken gedachten lezen, hoewel alleen God weet wat er werkelijk in iemand omgaat. Ook bepaalt God de grens van wat toegelaten wordt. Demonen kunnen ook de toekomst voorzeggen, niet omdat zij dat allemaal weten, maar ook om zij zeer ervaren zijn in het interpreteren van gebeurtenissen. Niettemin handelen demonen hoofdzakelijk door illusies en proberen zij de mensen te overtuigen die waandenkbeelden te geloven. Ook kunnen zij het oog en het oor misleiden. Demonen kunnen ook dingen die onmogelijk zijn voor mensen. Wanneer zij intrek nemen in een lichaam, kunnen zij dat laten spreken, of in ieder geval als stem laten klinken. Een demon heeft de mogelijkheid om stenen te gooien of huisraad, kan een klok laten luiden en andere geluiden produceren. Dit is geen verbeelding, maar gebeurt echt. Om hier goed mee om te gaan is een sterk geloof in genade van God van belang; gebed, moed en vasten zijn de geschiktste wapens. De satan is duizend jaar geboeid geweest in de afgrond (Openb. 20), maar nu is hij weer vrijgelaten en hij werkt tegen de mensheid. ‘Zij die ontkennen dat er duivels en heksen zijn, ontkennen stilzwijgend God, hemel en hel’.

In het deel *L’Antidemon de Mâcon* beschrijft Perreaud zijn eigen ervaringen. Hij geeft aan wat voor activiteiten van klopgeesten er in huis waren en meent dat er sprake is van

⁶ Geciteerd in Paul, *Vergeving en genezing*, 129. Vgl. Heiko A. Oberman, *Luther: mens tussen God en duivel*. Kampen, 1988, 104-112 over het realiteitsgehalte van Luthers geloof in de invloed van de duivel. Meer informatie over Luthers houding tegenover hekserij en tovenarij is te vinden in Hans-Jürgen Wolf, *Hexenwahn und Exorzismus: ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. Kriftel, 1980, 189-193.

magie. Sommige mensen verdachten de dienstbode van zijn vrouw en beschouwden haar als een heks, ook omdat zij uit een verdachte familie kwam. Een tweede verklaring is dat een vorige eigenaar van het huis vermoord is, en het is bekend dat demonen in zulke plaatsen verschijnen. Zelf geeft hij de voorkeur aan de derde verklaring. De vorige eigenaar, een vrouw, had de woning door gerechtelijk bevel moeten verlaten, om zo plaats te maken voor de familie Perreaud. Op een dag bleek dat zij knielde onder de schoorsteen en de duivel opriep om kwaad te doen aan hem en zijn gezin. Perreaud klaagde haar daarvoor aan bij de overheid. De autoriteiten riepen haar op de vrede te bewaren, maar ondernemen geen verdere maatregelen. De datum van de rechtszitting was 22 december en vanaf die dag verdwenen alle verschijnselen van klopgeesten. Daarom denkt de predikant dat dit de meest aannemelijk verklaring is.

Het volgende voorbeeld is Lambert Daneau (1530-1595), calvinistisch hoogleraar in Genève. Hij publiceerde in 1574 het boek *De Venificiis* naar aanleiding van recente gebeurtenissen in Frankrijk, waarbij veel venifici (bewerkers van vergiftige magie) gearresteerd waren. In alle rangen en standen komen venifici en heksen voor; ze bestaan echt, zoals blijkt uit talloze getuigenverklaringen. Heksen hebben een overeenkomst gesloten met satan en zich aan hem gewijd. Voor ons is het [p. 111] beter ziek in bed te blijven liggen dan gebruik te maken van de magie van satan. Boze geesten bestaan echt, al is er onduidelijkheid hoe wij bepaalde verschijnselen moeten verklaren, bijvoorbeeld de heksensabbat. Er zijn kwaadaardige mensen die magische tekens aanbrengen op een deurpost of onder de drempel, zodat de persoon die er onder of er over loopt aangetast zou worden. 'Hun vergif werkt terwijl wij eten, drinken en wandelen van de ene plaats naar de andere.' Het boek van Daneau dat in de vorm van een dialoog tussen Theophilus en Antonius geschreven werd, werd spoedig in het Engels, Duitse en Frans vertaald.⁷

Uit deze voorbeelden blijkt dat in calvinistische kring, zelfs bij een predikant en een hoogleraar in Genève, demonische activiteit voluit serieus werd genomen.

Binnen het puritanisme, zoals dat zich in Engeland en Amerika ontwikkelde, is er ook aandacht geschonken aan de realiteit van demonie en bevrijding. In de eeuw na de Reformatie kwamen daar veel gevallen van bezetenheid voor. Wanneer puriteinse predikanten deze diagnose stelden, spraken zij na bidden en vasten de boze geest aan en dreven hem uit.⁸

Het geloof in geesten is in korte tijd verloren gegaan in de westerse samenleving.⁹ In Nederland bestrijdt Balthasar Bekker het welig tierende bijgeloof en de hekserij. Zijn boek draagt de titel *De betoverde wereld* (1691-93). Hij doet in ieder geval zijn best om zoveel mogelijk natuurlijke oorzaken aan te dragen. De hekserij is een opvallend verschijnsel in West-Europa en velen laten zich door de heksenwaan meeslepen. Veel beschuldigingen van hekserij kwamen uit de mond van tovenaars en bezetenen, naast het getuigenis van gewone bedriegers. Diverse christelijke onderzoekers van de heksenwaan komen tot de conclusie dat de vele heksenprocessen in West-Europa een overwinning [p. 112] waren van satans geest over de West-Europese geest. Toen langzamerhand steeds meer mensen zich afkeerden van de

⁷ Vgl. P.G. Maxwell-Stuart, 'Rational superstition: the writings of Protestant demonologists' in H. Parish & W.G. Naphy, *Religion and superstition in Reformation Europe*. Manchester, 2002, 170-187.

⁸ K. Thomas, *De ondergang van de magische wereld. Godsdienst en magie in Engeland, 1500-1700*. Ned. vert., Amsterdam, 1989, 406. Er was veel verschil van mening, maar vanaf het begin van het bewind van Elizabeth is er een hele reeks van uitdrijvingen geweest, waarbij veel geestelijken, vooral van streng protestantse signatuur betrokken waren (p. 408).

⁹ Vgl. het hoofdstuk 'Demonen en ons wereldbeeld' in M.J. Paul (red.), *Geestelijke strijd: demonie en bevrijding*. Zoetermeer, 2002, 11-27, waar speciaal op 'het ontbrekende midden' van Paul G. Hiebert ingegaan wordt.

heksenwaan sloeg de stemming geheel om: velen keerden zich tot het rationalisme en ontkenden het bestaan van duivel en demonen.¹⁰

Jakobus Koelman heeft een uitvoerige *Wederlegging* geschreven van Bekker, korte tijd later gevolgd door een *Schriftmatige Leere der Geesten*. In dit laatste boek van bijna 900 pagina's vat de auteur de verschillen met Bekker uiteindelijk samen in zes punten. 'Eerst, Of'er waarlijk tovery in de wereld is, Of'er toveraars, toveressen en Duivels konstenaars zyn; dat is, die door Duivels hulp en raad te werk gaan, die of uitdruklijk en klaar, of ingewikkeld en duisterlijk, eenige gemeenschap of omgang, direct of indirect met den Duivel houden, en een verbond met hem maken? ... Of'er betoverde lieden zyn, dat is, die door den Satan op de wil van eenig boos mensch (die met hem gemeenschap houd) jammerlijk gequelt, gepijnigt en geplaaft zijn? of de Duivel op de wil van die menschen wel aan beesten en menschen quaad doet, beledigt, en ook doodet? Of de Duivel op de wil van menschen, die hem toevertrouwen, in een deel ydele, ja t'eenegaar krachteloose middelen, en woorden gebruiken, iets goeds werkt, geneesing toebrengh, enz.? Op alle deze vraagen antwoorden wy, *Ja*; Bekker zegt *Neen*; hy houd al dat werk maar voor bedriegery. ... Ten anderen, de vraag is, of'er Duivelsche waarseggingen en voorseggingen geschied zijn, en geschieden? ... Ten Darden, Of'er eenige hoorbaare of zienlijke Duivelsche spooksels, verschijningen en geraas makingen zijn? Of de Duivel somtijds de gedaante van een ligchaam van mensch of beest aanneemt, en door dat ligchaam werkt, en spreekt, en quelling en ontrusting toebrengh, 's nachts of daags in een huis of elders? ... Ten Vierden, Of'er ook van den Duivel bezetene geweest zijn en zijn? ... Ten Vijfden, Of'er een geestelijke strijd is met de Duivel, en of'er Duivelsche aanvechtingen zijn... Ten Zesden, Of de Duivel op de phantazyen der menschen wakende en slapende kan werken, en alsoo ook veroorsaken Duivelsche droomen? Wij zeggen *Ja*, doch Bekker zegt *Neen*.'¹¹ [p. 113]

Bekker neemt aan dat het bij het uitdrijven van boze of onreine geesten ging om gewone genezingen. Hij begrijpt wel dat men tegen zou werpen dat Jezus zelf toch herhaaldelijk over het uitwerpen van boze geesten heeft gesproken. Hoe is dat dan te rijmen? Eenvoudig, zo meent Bekker, dat Jezus zich bediend heeft van het spraakgebruik van zijn volk en zijn tijd. In onze tijd is het opvallend hoeveel christelijke hulpverleners hetzelfde argument gebruiken als Bekker, terwijl die toch vanwege onrechtzinnigheid afgezet is als gereformeerd predikant.

Het rationalisme nam echter de overhand en het Verlichtingsdenken tastte ook veel kerkgangers aan. Een boeiende confrontatie vond eind 18^e eeuw plaats in Zuid-Duitsland. Daar bedreef de rooms-katholieke Johann Joseph Gassner duizenden exorcismen. De strijd rond de Verlichting kan goed geïllustreerd worden met de houding van zijn tegenstander Frans Anton Mesmer, die claimde genezingen te verrichten door dierlijk magnetisme. Opvallend dat de meeste onderzoekscommissies partij kozen voor Gassner, wiens genezingen en bevrijdingen het duidelijkst waren, niet in het minst door de vele ooggetuigen.¹² Ook veel protestanten kwamen bij hem voor hulp.

De conclusie kan zijn dat onze traditie meer bevat dan we vaak denken, en tevens dat die niet geïsoleerd gezien kan worden van andere bewegingen.

¹⁰ W.C. van Dam, *Dämonen und Besessene: die Dämonen in Geschichte und Gegenwart und ihre Austreibung*. Aschaffenburg, 1970, 108-109. Vgl. ook G.J. Stronks, 'Onderwijs van de gereformeerde kerk over toverij en waarzeggerij, ca. 1580-1800' in Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijthof (red.), *Nederland betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot de twintigste eeuw*. Amsterdam, 1987, 196-206.

¹¹ *Leere der Geesten*, Utrecht, 1695, 267-268. Geciteerd in W.P.C. Knuttel, *Balthasar Bekker: de bestrijder van het bijgeloof*. 's-Gravenhage, 1906, 262-265.

¹² H.C. Erik Midelfort, *Exorcism and Enlightenment. Johann Joseph Gassner and the Demons of Eighteenth-Century Germany*. New Haven, 2005.

7. *De ziekenzalving die in Jakobus 5:14-16 genoemd wordt, heeft te maken met het werk van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.*

Aandacht voor genezing en bevrijding hoeft geen eenzijdige concentratie op het werk van de Heilige Geest in te houden. In het Nieuwe Testament worden genezingen vooral door Jezus zelf verricht. Na de genezing van de schoonmoeder van Petrus citeert Matteüs de profeet Jesaja ‘Hij heeft onze zwakheden op Zich genomen en onze ziekten heeft Hij gedragen’ (Mat. 8:17). Het werk van de Knecht in Jesaja 53 is plaatsvervangend. Vergeving en genezing hebben blijkbaar alles met elkaar te maken. Genezingen zijn ook verbonden met de schepping en de ‘gebrokenheid’ daarin. De volgelingen van Jezus mogen bidden in zijn naam tot de Vader, zodat ook wonderen zullen plaatsvinden (Joh. 14:8-14). Het advies van Jakobus met betrekking tot zieken benoemt het belijden van schuld en het ontvangen van vergeving (Jak. 5: 15,16). Naar de overtuiging van de vroegchristelijke kerk is de zalfolie een [p. 114] verwijzing naar de Heilige Geest (vgl. Jes. 61:1). Er werd gebeden om de zalving met de Heilige Geest, zodat de zieke heling zou ontvangen naar ziel, geest en lichaam.¹³

8. *In onze samenleving wordt de confrontatie van geestelijke machten steeds belangrijker. De vraag welke God / god het machtigst is, is voor velen binnen en buiten de kerken van groter belang dan theoretische en dogmatische discussies.*

Het boek Handelingen biedt niet zozeer een verslag van de activiteit van de apostelen als wel het verslag van het voortgezette werk van Christus (Hand. 1:1). Hij werkt door de verkondiging en bevestigt die door tekenen en wonderen (bijv. Hand. 19:11-12; vgl. ook Mark. 16:20). Genezing en bevrijding van occulte machten in deze tijd is een bewijs van Christus’ macht en maakt de geestelijke strijd (Ef. 6) zichtbaar.

De Stichting ‘Bijbel of New Age’ geeft voorlichting, maar gaat ook de confrontatie aan met de geestelijke machten op paranormale beurzen door daar een stand in te richten. Twee citaten uit een rondzendbrief kunnen dit verduidelijken: ‘Er kwam een vrouw langs. Ze uitte zich naar ons toe zeer negatief en sceptisch over ons gratis consult. Toen ze verder wilde lopen, weigerden haar benen dienst, en noodgedwongen moest ze gaan zitten... aan onze standtafel! Wij zeiden met een glimlach: ‘U zit hier nu toch en wij zitten hier ook, dus... mogen wij voor u bidden?’ Zij zei een beetje snibbig: ‘Ik zou niet weten waarvoor!’. Waarop wij antwoordden: ‘Maar Jezus weet het wel. Mogen we het aan Jezus vragen?’ Dat mocht en de Heilige Geest gaf ons beiden een beeld dat duidelijk maakte dat zij op zoek was naar een doel in haar leven. Ze was totaal verbaasd en geraakt. Wij mochten voor haar bidden. Jezus raakte haar hart aan en ze bekeerde zich. Toen zei ze: “Nu snap ik waarom ik zo fysiek werd aangetrokken tot deze stand!”’

Een ander voorbeeld: ‘Een vrouw kwam de trap op, zag ons en wist dat ze bij onze standtafel moest zijn. Ze had problemen en ging sinds drie maanden naar de kerk omdat ze op zoek was naar God. Nu zocht ze naar een teken van God (voor haar problemen) op de beurs. [p. 115] Nee, ze geloofde niet in wonderen, maar we mochten wel voor haar bidden. Toen Jezus haar benen gelijk liet groeien en haar verlostte van de pijn in haar rug, raakte Jezus haar ook aan in haar hart. Toen zei ze: ‘Maar jullie horen toch niet thuis op deze beurs?’ Wij

¹³ Bij de uitleg van Jakobus 5 in gereformeerde kring is vaak de praktijk en de uitleg van de vroege kerk overgeslagen. Zie bijv. L. Floor, *Jakobus: brief van een broeder*. Kampen, 1992. Vgl. echter ook zijn *De gaven van de Heilige Geest in bijbels-theologisch perspectief*. Heerenveen, 1999, 72. Voor interpretatieverschillen, zie K. de Vries en H. van Benthem, ‘Wie kan genezen als Hij? Over gebedsgenezing’ in H. van Benthem e.a., *Meer dan genoeg. Het verlangen naar meer van de Geest*. Barneveld, 2004, 94-111.

zeiden: ‘Nee, dat klopt, maar we staan hier voor al die mensen die God zoeken, zoals jij.’ Nadat ze bij onze stand was geweest, ging ze niet verder kijken, maar ging ze gelijk terug naar huis.¹⁴

Vele soortgelijke voorbeelden zouden te vertellen zijn vanuit India. Is het alleen voor zendingssituaties? Maar wij zijn toch een van de moeilijkste zendingsgebieden geworden?

9. Uit de Evangelieën, Handelingen en de vroegchristelijke kerk blijkt dat in de naam van Jezus veel wonderen (genezingen en bevrijdingen) plaatsvonden, maar ook dat niet iedereen genas. ‘Deze tekenen zullen de gelovigen volgen’ (Mark. 16:17), maar ze zullen er nooit zelf over kunnen beschikken.

In de vroege kerk kwamen de christenen vaak in aanraking met occulte belasting en bezetenheid. Irenaeus, die in Frankrijk leefde en gestorven is rond 202, schrijft: ‘Want veel mensen drijven ontegensprekelijk en waarlijk demonen uit, zodat die personen zelf, degenen die gereinigd zijn van boze geesten, vaak het geloof aannemen.’ Tertullianus, een welbespraakt verdediger van het christelijk geloof (gestorven rond 220), houdt zijn heidense gehoor het volgende voor: ‘Elke dag stellen we hen [de boze geesten] bloot aan verachting, en werpen we hen uit hun slachtoffers uit. Dit is zeer wel bekend bij vele mensen.’ Deze uitspraken zouden zinloos zijn, en zelfs schade zouden kunnen berokkenen als ze niet op werkelijkheid berustten! Wonderen van genezing en bevrijding vormen in de gehele vroegchristelijke literatuur verreweg de meest geciteerde oorzaak van bekeringen.

Omdat de bekeerlingen gewoonlijk een heidense achtergrond hadden, werd exorcisme bedreven, o.a. bij de doop. De vroege kerk vond het niet genoeg als iemand met water gedoopt werd tot vergeving van zonden, maar de doopkandidaat moest nadrukkelijk satan en de demonen afzweren en van hun invloed gereinigd worden. Anders zou iemand niet kunnen volharden in het christelijke leven. Omdat het van belang is dat de christen geleid wordt door de Heilige Geest, werd vervolgens de dopeling ook gezalfd met olie, een symbool van de Geest. Daarbij werd gebeden of de Geest de nieuwe gelovige altijd leiden zou, opdat hij tegen de satan en zijn verleiding zou strijden en staande blijven. [p. 116]

Helaas hebben wij dit onderzoek afgeschaft en menen wij dat belijdenis en doop voldoende zijn. Wie dit terrein niet onderzoekt bij mensen die van buitenaf toetreden tot de kerk, kan trieste ervaringen opdoen. Bij bezoekers van een Alpha-cursus, waar belangstellenden het christelijk geloof uitgelegd krijgen, asielzoekers, drugsverslaafden en prostituees die willen breken met de zonde en Christus en gaan dienen, zijn in veel gevallen tekenen van ‘gebondenheid’ aanwezig. En laten we niet over het hoofd zien dat dit in de gemeenten zelf ook steeds meer voorkomt.

10. Wie zich bezighoudt met handoplegging, ziekenzalving en exorcisme zal moeten beseffen dat zowel goed gebruik als misbruik mogelijk is. Dit geldt voor alle belangrijke onderwerpen in de gereformeerde traditie en maakt ons des te meer afhankelijk van Woord en Geest.

De vele tegenstellingen rond doop, avondmaal en verbond hebben in het verleden geleid tot des te meer bezinning en ook tot het aangeven van grenzen. Vanuit gereformeerd perspectief zijn van belang bij genezing en bevrijding:

- Geen individualisme, maar de gemeente (kerk)
- Gebed en pleiten op beloften, geen claimen.
- Geen volmaaktstreeven (in gezondheid), maar overgave aan Gods goede wil.
- God laat zich kennen en ervaren, maar ervaringen zijn geen doel in zichzelf.

¹⁴ Vgl. www.bijbelofnewage.nl

- Oog voor de schepping en de huidige onvolmaaktheid. Daarom rekening houden met 'natuurlijke' oorzaken van ziekten en niet alles demoniseren.
- Lijdelijkheid enerzijds en activisme anderzijds vermijden.

11. Nadat eeuwenlang de aandacht van het Gereformeerde Protestantisme meer gericht was op de verzorging van zieken (ziekenhuizen, verpleeghuizen) en het pastoraat aan zieken, komt de laatste tijd er meer bezinning op de verhouding tussen geloof en ziekte en op de mogelijkheid mensen te bevrijden van demonische bindingen.

Andrew Murray, behorend tot de Nederduits Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika, schreef veel boeken, waaronder *Jezus, de Geneesheer der Kranken of De Geloofsgenezing volgens Gods Woord* (1884).¹⁵ Hij heeft [p. 117] ook de lutherse predikant J.C. Blumhardt¹⁶ in Duitsland bezocht en is zelf wonderlijk genezen van een ernstige keelziekte. In zijn algemeenheid kreeg het thema genezing en bevrijding in Gereformeerde kring pas aandacht na de Tweede Wereldoorlog. De Hervormde Raad voor Kerk en Ziekenzorg publiceerde de nota *Vragen rondom de gebedsgenezing* (1959), waarin veel openingen gegeven worden voor een nieuwe bezinning, al is men erg terughoudend tegenover ziekenzalving. De uitvoerige nota werd gepopulariseerd uitgegeven in A. Hijmans, *Geloofsgenezing* (1962). Veel jaren is P.C. van Leeuwen secretaris van deze Raad geweest. Hij publiceerde onder andere *Inleiding tot de dienst der genezing* (1989). Hij werkte meer dan eens samen met de gereformeerde predikant K.J. Kraan die een grote impuls gegeven heeft aan de bezinning, met name door zijn boek *'Opdat gij genezing ontvangt. Handboek voor de dienst der genezing'* (1973 en herdrukken). De hervormde predikant W.C. van Dam publiceerde diverse boeken over exorcisme.¹⁷

In Engeland gaf de Londense predikant Martyn Lloyd-Jones, die bewust in de traditie van de puriteinen wilde staan, aan dat de eigen traditie op tragische wijze de macht van boze geesten heeft onderschat. In preken uit 1960 benoemt Lloyd-Jones het demonische in Hitler en constateert een opmerkelijke opleving van belangstelling in astrologie, spiritisme en 'leringen van duivelen'. De predikant neemt aan dat zijn hoorders wel eens wat gelezen hebben over spookhuizen en gehoord hebben over mensen die 'verschijningen' (spoken) gezien hebben. Een groot deel van die verschijnselen zijn gewoon verklaarbaar, zoals blijkt uit het onderzoek van de Society for Psychical Research. Maar er blijven zaken die zij niet kunnen verklaren, omdat veel van de onderzoekers niet geloven in de 'machten', de geestelijke boosheden in de lucht [p. 118] (Ef. 6:12). Niet-menselijke machten doen deze zaken en veroorzaken deze problemen.

Nadat hij in de preken allerlei zaken, zoals spiritisme behandelde, om de hoorders te laten weten wat er in de samenleving gaande is op geestelijk gebied, geeft de auteur aan dat bezetenheid een probleem is in veel plaatsen van deze wereld waar mensen leven in een primitieve omgeving en onder invloed staan van het heidendom.

¹⁵ In het Nederlands verschenen als *Goddelijke genezing. Een serie toespraken en een persoonlijk getuigenis*. Den Haag, z.j.

¹⁶ Vgl. voor hem A. van de Beek, *Wonderen en wonderverhalen*. Nijkerk, 1991, 147-165.

¹⁷ De bezinning op deze onderwerpen staat in breder verband. Vgl. voor de situatie in Nederland: B. Wentsel, *De Heilige Geest, de kerk en de laatste dingen: de persoon en het werk van de Heilige Geest*. Dogmatiek, deel 4a, Kampen, 1995, 60-77. Voor een goede beantwoording op de vraag welke ruimte het Gereformeerde Protestantisme heeft voor bezinning op genezing en bevrijding, dient men ook in het buitenland te rade te gaan. Instructief is het *Special Committee Report on 'The Work Of The Holy Spirit'* van de United Presbyterian Church in Amerika (1970), opgenomen in Kilian McDonnell, *Documents on Charismatic Renewal*. Collegeville, 1980. Van belang is ook C.N. Omenyo, *Pentecost outside Pentecostalism: a study in the development of charismatic renewal in the mainline churches in Ghana*. Zoetermeer, 2002.

De zogenaamde ‘accomodatietheorie’, dat Jezus zich aangepast heeft aan zijn hoorders en daarom net gedaan zou hebben alsof mensen bezeten waren, is gevaarlijk en misleidend. De maanzieke jongen (Matt. 17) was niet zomaar een epileptische zieke, maar er was meer aan de hand zoals uit de beschrijving blijkt. Als voormalig medicus hield Lloyd-Jones ook regelmatig lezingen voor een medisch publiek. In 1974 behandelde hij demonische gebondenheid. Hij geeft direct aan dat het onderwerp omstrede is, zowel bij christenen als bij niet-christenen. In zijn ervaring komt het vaak voor dat mensen bij een pastor of arts hulp vragen vanwege problemen die deze geestelijke achtergrond hebben. Demonische activiteit neemt toe. Dat gebeurt door de vermindering van geestelijk leven en ook door de goddeloosheid van het gehele land. Het is ook een reactie op de doorwerking van geestelijke opwekkingen in het verleden. Die invloed is nu verdwenen. Een andere factor is het gebruik van drugs die de mens controle over zichzelf laten verliezen en de slachtoffers een prooi laten worden van de invloeden van kwade machten rondom ons. Ook de belangstelling voor het occulte neemt toen. Popmuziek maakt mensen ook tot prooi van die machten.

De hedendaagse verschijnselen van het demonische kunnen onderscheiden worden in twee groepen. De eerste is ‘oppressie’, onderdrukking, of ‘satanische aanvallen’. Er is zeer veel literatuur over het leven van de heiligen in de kerkgeschiedenis die aangeeft dat er satanische tegenwerking is. Dan is er een tweede groep van verschijnselen die alleen beschouwd kan worden als bezetenheid door demonen. Er zijn diverse boeken die heel goed omgaan met deze ernstige zaak, zoals *The Roaring Lion* van Robert Peterson, gepubliceerd door de Overseas Missionary Fellowship en het populaire boek *From Witchcraft to Christ* van Doreen Irvine. Gewoonlijk is men in aanraking gekomen met iets van het occulte en heeft men hiermee geëxperimenteerd. Een belangrijk punt voor herkenning is de dubbele persoonlijkheid. Er is een andere persoon: je ziet het in het gezicht en hoort het in de stem. Het is belangrijk om in zulke situaties de volgende zin te gebruiken: ‘Jezus Christus is gekomen in het vlees’ en dan te letten op de reactie. Spreek tot hen over ‘het bloed van Christus’ en meestal zal men dan heftig reageren.

Als voorbeeld noemt Lloyd-Jones een situatie waarin de plaatselijke predikant en de ouderlingen in gesprek gingen met een meisje [p. 119] waarbij mogelijk sprake was van bezetenheid, hoewel zij lid van de gemeente en christen was. Tijdens het gebed met haar werd de bovengenoemde zin gebruikt. Het meisje reageerde daarop met een afschuwelijke stemgeluid en schreeuwde: ‘Jezus Christus is níet gekomen in het vlees’, ging op handen en voeten lopen en blafte als een hond. Dit gaf de aanwezigen de zekerheid van de diagnose en daarom gingen zij nog ernstiger bidden voor haar bevrijding. Toen beval een van de aanwezigen aan de geest haar te verlaten in de naam van Christus. Toen werd ze kalm en zei op rustige toon ‘Hij is weggegaan.’ Lloyd-Jones zag haar ’s avonds in de dienst met een stralend gezicht toen ze als slotlied zongen ‘Jezus, Liefhebber van mijn ziel’. Hij vermeldt ook nog een soortgelijke situatie waar hij direct bij betrokken was: ook zij werd bevrijd en bleef dat. Lloyd-Jones vermeldt ook dat de Church of England (Anglicaanse kerk) een aparte dienst van exorcisme heeft en geeft aan dat de voormalige bisschop van Exeter daarover een goed boekje geschreven heeft. (Bisschop Robert Mortimer stelde een commissie in die in 1972 *Exorcism: The Report of a Commission Convened by the Bishop of Exeter* publiceerde.)

Lloyd-Jones aarzelde niet om boeken te lezen van zendelingen van andere richtingen en van een anglicaanse commissie om te weten te komen hoe te handelen in bijzondere pastorale situaties.

12. Wanneer de gereformeerde ambtsdragers zich afwenden van zaken die in de samenleving spelen (ervaring, hang naar gezondheid, contact met het bovennatuurlijke) en daarbij authentieke bijbelse noties laten liggen, bevorderen zij indirect dat gemeenteleden hun eigen

(vaak niet-kerkelijke en niet-gereformeerde) gang gaan. Veel gemeenteleden klagen dat zij op deze terreinen geen geestelijke leiding ontvangen. De gereformeerde traditie heeft echter genoeg in zich om vanuit de Bijbel geestelijk leiding te geven. *Semper reformanda!*

In Korinthe rees de vraag of vlees dat aan afgoden geofferd was, gegeten mocht worden.¹⁸ Zo komen er bij ons vragen over allerlei alternatieve geneeswijzen (reiki, *touch for health*, acupunctuur), maar ook over occulte belasting [p. 120] die het gevolg is van overtredingen van Gods geboden. ‘Wat moet ik doen nu ik een pact met de duivel heb gesloten?’ ‘Ik heb geesten opgeroepen en daar veel angsten aan overgehouden. Hoe kun je dat verbreken?’ ‘Hoe moet je omgaan met klopgeesten?’ ‘Ik kan geen bijbelteksten meer lezen en geen christelijke muziek meer aan mijn hoofd verdragen, en ik weet hoe het gekomen is. Kunt u mij helpen?’¹⁹ Evangelisten en hulpverleners komen veel situaties tegen waarin mensen gebonden zitten. Hoe komen zij vrij? Wat heeft het Evangelie in deze situatie te bieden? Terwijl de klassieke dogmatieken onvoldoende op deze vragen ingaan, blijken tal van geschiedenissen in de Evangelieën en Handelingen zeer actueel te zijn. Gelukkig weet God wel raad met onze omstandigheden!²⁰

¹⁸ Vgl. Peter Lampe, ‘Die dämonologische Implikationen von 1 Korinther 8 und 10 vor dem Hintergrund paganer Zeugnisse’, in Armin Lange, Hermann Lichtenberger und K.F. Diethard Römheld (Hrsg.), *Die Dämonen. Die Dämonologie der israelitisch-jüdischen und frühchristlichen Literatur im Kontext ihrer Umwelt*. Tübingen, 2003, 584-599.

¹⁹ Meer praktische voorbeelden in mijn *Occulte machten en bevrijding*. Heerenveen, 2005. E.A. de Boer geeft in H. ten Brinke, J.W. Maris e.a., *Geestrijk leven*, waardevolle noties voor een bijbels genormeerd bevrijdingspastoraat, maar ze kunnen nog concreter worden door duidelijke praktijksituaties, waarbij mensen occult belast zijn geraakt na contact met satan en zijn rijk. Een zeer recente situatie waarmee ik in aanraking kwam, betreft een mevrouw van 44 jaar, een predikantsdochter die – zoals achteraf blijkt – vanaf haar jeugd occult belast was, nooit echt kon geloven, zeer depressief was en niet meer in staat was tot studeren en werken. Na haar bevrijding (ook van de alcoholverslaving) anderhalve maand geleden is de situatie compleet veranderd en is ze nu een levende getuige van Christus. Wat zou het een zegen zijn als kerken eerder deze problemen onderkennen en bijbelse hulp boden!

²⁰ Een recent proefschrift geeft waardevolle aanwijzingen voor de afstemming van pastorale, psychische en medische aspecten van de hulpverlening. Harmen U. de Vries, *Om heil en genezing te vinden. De dienst der genezing en zijn plaats in instellingen van gezondheidszorg*. Diss. Vu, Kampen 2006.